

ŽMOGUS ISTORIJOJE

[Sąmoningumo trajektorijos]

Lietuvių moralinės vaizduotės evoliucija: iki Pirmojo pasaulinio karo

Nenutrūkstantis dinaminių, įprastines kategorijas laužančių moralinių vizijų kūrimas teprasideda pirmajame atgimusios Lietuvos šimtmetyje, įsižiebusiame su *Aušra* 1883 m. Tik nuo tada galime kalbėti apie nuolatinį moralinės vaizduotės darbą: apie žmogaus atsakomybės ir pagarbos vertybų reikalavimų formavimąsi, apie naujas žmogaus potencialo ir jo ribų (bei jam gresiančių pavojų) sampratas.

Moralinė vaizduotė nesiekia skelbti etinių kodeksų nei praktinės politikos programų. Jos tikslas – ne fiksuoti, kas jau žmonių ar jų autoritetų galvosenoje įsitvirtinę ar laikoma reikalinga, bet veržtis, kur dar kasdienė mintis nepasiekia (arba atgaivinti, kas jau užmiršta). Ji rūpinasi konkretinti moralinio jausmo kitimus, surasti gimstantiems ar iš nežinomybės atsišaukiantiems žmogaus atsakomybių, galimybių ir ribų pajutimams pakankamus simbolius.

Naujų vizijų žmonės ieško, kai nebegali gyventi su senomis. Bet ne visuomet, kai su senomis gyventi nebegali, jie ieško naujų. Ir ne visuomet, kai ieško, suranda.

Kas nauja – nebūtinai geriau. Tai tik ne tas pats, kas kartojasi.

1883–1905: žmonių santykiai pažangos istorijoje

Aušros pradžia – bandymas tęsti Daukanto programą. Tačiau ją išsprogdina įtampa tarp konservatyvios dešinės ir novatoriškos kairės.

Dešinė susiburia apie senuosius *Dievo įsakymus* ir naujai atrastą *Tėvynės garbę*. Kairieji siekia Apšvietos amžiaus, lietuvių kalboj dar neprigijusios *šviesos ir tiesos*, ir demokratinės *žmonių gėrybės*. Šio laikotarpio kūrinio Lietuvos himno pusė priklauso kairės, vienas ketvirtadalis – dešinės ir vienas „vidurio kelio“ programai. (Tautos himno, pagrindinio nacionalinio simbolio, autorius buvo, aišku, įsitikinęs internacionalistas: „Galingas tas, kur be kraujo gal skleisti / Tarp sviesto brolystę iš krašto į kraštą...“)

Tuometinei kairei būdingos priemonės buvo empirinis mokslas ir nauja visuomenės organizacija, dešinei – gimtoji kalba, įsitvirtinę papročiai, tradicinės visuomenės formos. Kairės psichologijoje duota pirmumas kritiniam protui, dešinės – emocijai arba (Jakšto atveju) racionalizuotai dogmai. Kairė linko į realistinę, dešinė į romantinę literatūrą. Politikoje kairei būdinga radikalus demokratizmas (jų laikraščiuose žymiai daugiau ir bendradarbių moterų), dešinei – konservatyvus elitizmas. Pasaulėžiūriškai kairė artimesnė sekuliarinėms, dešinė – religinėms ideologijoms. Ne visi individai griežtai į šią schemą sutilpdavo. „Nepriklausomieji“, kaip Basanavičius, Kudirka, Tumas, tai vienu, tai kitu atžvilgiu jungė „dešinės“ ir „kairės“ savybes, jiems tarpininkavo. Bet vis dėlto ši šimtmečio galo schema Lietuvoje įsitvirtino ir kultūros raidai tapo savotišku kalėjimu.

Pradžioje dešinės-kairės įtampa reiškiasi tik poleminei kovai tinkančiomis formulėmis, kaip, iš vienos pusės, literatūros kritiko Stasio Matulaičio pareiškimas: „mokslas neturi tėvynės, jis yra aukštesnis už tėvynę, jis pats yra tėvynė tiems, kurie juo užsiima“, iš kitos pusės, moralinės teologijos profesoriaus Maironio apsvartyta išmintis:

Bedievių, girtuoklių, vagių, paleistuvių
Priviso po šventę tėvynę.

Dogmatinio konservatyvizmo apkasus Maironis dar pagilino: „bedievis, jei norės, tai ras išteisinimą ir vagystės, ir girtuoklystės, ir paleistuvystės. Tai už ką pykti, jei žmogus, tikįs į Dievą, juos visus į vieną eilę suveda.“ Maironis buvo toks konservatyvus, kad bet koks dvarininkų pakritikavimas *Aušroje* jam atrodė pavojingas „liberališkumas“.

Nuosaikią konservatyvią moralinę tradiciją – švelniai maternalistinę, moralinį elgesį ribojančią asmeniniais santykiais – gaivina Šatrijos Ragana. Bajoriško dosnumo prisiminimai susitinka su populistiniu noru savo darbu tarnauti liaudžiai. Asmens kultūriniai poreikiai palenkiami tiesioginei visuomenės tarnybai. Tačiau visuomenės tarnyba turėtų būti ir sielų draugystė, atsišaukianti į XII a. vienuolių draugystės kaip bendro pasiaukojimo už individą aukštesniam idealui sampratą:

Labai mėgstu muziką, gražius paveikslus, mokslą, tik... kadangi esu tvirtai įsitikinusi, jog žmogus gyvena ne pasigėrėti, bet savo artimųjų naudai ir savo priedermių išpildymui, tai laiką tą, pašvęstą vien mano pasigėrėjimui, laikau pražudytu, ir ta mintis neleidžia man ilgai gėrėtis.
Turime būti patriotizmo didvyriais... Mudviejų suvienyti gyvenimai turi stovėti po tėvynės meilės vėliava.

Pirmą kartą lietuvių kalba prabyla kultūrai, gamtai ir kitiems jautri, moraliai rimta, bet emociškai ideologiniame narve paliekanti moteris: „niekados negalėtų man patikti žmogus, priešingų pažiūrų manosioms...“ Ankstyvieji Šatrijos Raganos raštai suvokti iš vaiko perspektyvos, jos vaizduotė peršviesta mylinčio vaiko moraliniu jautrumu, kurį svarbu neapvilti. Vėlesnės jos prozos emociniam tonui būdingi praeitin žengiančios moters žodžiai: „Neturiu to visų gyvių instinkto taikintis prie aplinkumos, o iš kitos pusės, neturiu užtenkamai jėgų pakreipti jas taip, kaip noriu.“ Dominuojantis laiko jausmas – praeities privalomumas, praeities liūdesys.

Jono Biliūno moralinė vizija yra šio periodo kairiojo sparno humanistinės versijos išraiška, maždaug taip santykiaujanti su kietakiaučiu Matulaičiu kaip Šatrijos Ragana su Maironiu. Biliūno vėlesniosios kūrybos stiliuje yra ir tolesniam lietuvių sąmoningumo istorijos periodui būdingų bruožų. Čia nagrinėsime vien tai, kuo jis dalyvauja pirmojoje atgimusios Lietuvos sąmonės struktūroje. Mūsų dėmesys kreipiasi ne į Biliūną – literatūrinį novatorių, bet į periodą, kuriame jis susiformavo ir kurio vadovaujančias mintis jis sąmoningai gynė, galvojimo kategorijų ir jų jausminių modifikacijų bendruosius bruožus. Biliūno kūryba čia svarstoma tiek, kiek ji buvo tos kolektyvinės struktūros išraiška. „Laimės žiburys“, rašytas prasidėjus 1905 m. rusų revoliucijai, stipriai išjudinusiai ir Lietuvos kaimą, – autentiškas lietuviškos kairės balsas.

„Ant aukšto stataus kalno pasirodė stebuklingas žiburys“ su užrašu: Žmonių Laimė. Susirinkusioms minioms iš kažkur atsiradęs „žilas senelis“ paaiškina, kad „tas, kuris užlips ant to kalno ir prisilies į tą žiburį, visus žmones padarys laimingus...“ – bet kad žiburio siekiančiuosius baidys visokios šmėklos, ir nusigandusieji ar paslydę, o taipgi ir žiburį pasiekusieji, kaipmat „pavirs į akmenį... tik savo mirtimi atneš jie laimę kitiems“. Tiek daug žuvo šviesos siekiančiųjų, kad „šalies gyventojai tolinosi dabar nuo to kalno kaip nuo baisiausios ligos ar maro“. Bet vieną dieną „nesuskaitoma drąsuolių minia – jaunikaičių ir merginų, vaikų ir suaugusių vyrų... – vėl priėjo prie kalno“. Paskutiniajam jų likučiu pavyksta pasiekti viršūnę: „visi kaip vienas nutvėrė savo rankomis žiburį. Visi vienam akies mirksny pavirto į akmenis...“ Staiga „sutrupėjo nelaisvės pančiai, išnyko tarp žmonių neapykanta ir visokios skriaudos ir neteisybės; visi pasijuto lygūs ir laimingi, visi gerbė artimą ir žmogaus teises“.

Laimės žiburys – istorijos kaip laisvės, laimės ir lygybės sąjūdžio vizija. Sąjūdis kyla ir vis atgimsta iš spontaniško daugelio individų pasiryžimo aukotis bendrai žmonijos gerovei, nelaukiant asmeninio atlyginimo. (Visi žino, kad mirs anksčiau, negu vizija realizuosis.) Gąsdinančios šmėklos, kurios sąjūdį siekia nuo jo tikslų nukreipti, galėtų būti žmonių, ginančių egzistuojančias nelaisvės, nelygybės ir nelaimės sistemas, motyvai. Blogis nėra žmoguje įsišaknijęs iš esmės, kaip teigia prigimtinės nuodėmės teorija, bet istorinių aplinkybių – laikino paskendimo išvengiamoje tamsybėje – pasekmė.

Tą aplinkybę pašalinus, blogio motyvai žmoguje savaime išnyksią. Todėl kova prieš blogį žmonėse nevirsta kova prieš žmones: negalvojama naudotis revoliucine prievarta ar lieti priešų kraują, nei spausti eretikus, kad jie paklustų daugumos valiai.

Biliūno šviesos siekėjų sąjūdžiui nereikia nei organizacijos, nei vadų; vyrai ir moterys, be amžiaus skirtumo (ir neidentifikuojami klasės ar tautybės bruožais), jame dalyvauja lygiai ir sutartinai, savo pačių moraliniais impulsais, kiekvienas atnešdamas, ką jis ar ji gali. (Kokia radikali tuomet turėjo būti moters kaip kovos dalyvės samprata, matyti iš katalikiškos visuomenės ideologo A. Dambrausko-Jakšto pareiškimo pirmojo Lietuvos moterų suvažiavimo 1907 m. proga: „kova, kovojimas – tai vyrų, o ne moterų pašaukimas“.) Biliūno vaizduojamas sąjūdis negausus, ir jo dalyviai nėra nei savo artimųjų suprantami („bėgo iš tėvų namų... dažnai keikiami“, „įsimylėjusieji... skyrėsi, vieni kitiems iškalbinėdami“), nei visuomenėje populiarūs. Tačiau jų užtenka. Istorijos tikslą pasiekia nekaltieji, savo auka tapdami žmoniją išpirkusio Dievo pakaitalu: „išganytojai“, kurių „gyvenimo ir darbų paskesniųjų žmonių eilės mokės kaip poterių ir katekizmo...“ Moraliai sąmoningo žmogaus pareiga – dalyvauti laisvai ir humaniškai siekiant šviesos visiems. Šią mintį galima priimti net ir netikint, kaip Biliūnas tikėjo, kad šviesos siekėjai sudaro vieningą sąjūdį ir kad kovos tikslas gali būti bet kada pasiektas.

Biliūno moralinė vaizduotė priglaudžia ne vien žmoniją, bet ir gyvūniją („Brisiaus galas“), moralinis jautrumas netgi gimsta iš gyvuliui padarytos skriaudos pajutimo („Kliudžiau“). Šis jautrumas gyvulio skausmui juo įspūdingesnis, kad jis kyla ne iš praturtėjusios, humaniškai išauklėtos visuomenės, kurioje atsirado angliškoji gyvulių apsaugos praktika XIX a., bet iš skurde gyvenusio (ir dėl jo dvidešimt aštuntuose savo metuose mirusio) baudžiauninkų sūnaus vaizduotės. O „Lazdoje“ matome, kaip lietuvis, buvęs baudžiauninkas, kurio nugarą pliekė, kas tik norėjo, elgiasi su savo ankstesniu persekiotoju: jam ne tik nekeršija, bet jį senatvėje paliegusį globoja. (Čia prisimena kanauninko Tumo-Vaižganto liudijimas apie lietuvių radikalų laikyseną 1905 m. revoliucijos metu: „Obalsis buvo – nieko nenaikinti ir kraujo nelieti; nebent ginantis... Ir tikrai taip elgėsi. Kiekviena proga patys karštieji socialistai po daug sykių įkalbėdavo minioms: nieko neskriausti, jokių trobesių nedeginti, miškų nekirsti, nieko nenaikinti, nes... taip nuskriaustų patys save.“)

Abu šie motyvai – moralinės atsakomybės pratęsimas už žmonijos ribų ir buvusio persekiotojo globojimas – vargu ar ras žymesnės vietos XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje kurtoje vokiečių ar rusų socialistų grožinėje literatūroje (ir, žinoma, jie labai skiriasi nuo rusų revoliucionierių praktikos). O „Laimės žiburio“ formos panašumas į stebuklinę liaudies pasaką (ir „žilo senelio“, skelbusio Apšvietos amžiaus ir taikingos revoliucijos idėjas, panašumas į tautosakos Dievulį – aišku, ne į krikščioniškąjį Dievą) irgi pripažintini lietuviškais bruožais socialistinės inspiracijos literatūroje.

Kiek jūs sunešat aukų savo kvailumui, savo silpnai dvasiai! Kiek pražudėt mažų kūdikių, aukodami melagingiems dievaičiams, kiek sudeginot narsių proto vyrų ir nekaltų moterų; kiek dar ir dabar padedat savo kraujo, puošdami auksu jų šmėklas! O tuo tarpu tikro Dievo, Dievo teisybės, proto ir lygybės – nepažįstat! (Jonas Biliūnas, 1901).

[...]

Ideologija ir jausmas istorijos veidrodžiuose

[...]

Radikalų plakatai, konservatyvus atbudimas ir etinė nepriklausomybė

Radikalioji istorijos kaip kovos už žmonijos laisvę samprata lietuvių poezijoje prabyla XIX a. pirmosios pusės anoniminiame (anksčiau Antanui Strazdui priskirtame) prancūzų revoliucijos nuotaikas atitinkančiame „Varno“ eilėraštyje:

Ponam tai tiktai alioti,
Vynas gerti, kortos groti,
Minkštam patale miegoti.

.....
Jau prikalta daug yr plieno,
Nebetoli jau ta diena,
Kai iš jų nebus nė vieno.

Šitokių nuotaikų išliko šen bei ten visą XIX a., ypač 1863 m. sukilimo metu, kol jos vėl stipriau prasiveržė XIX ir XX a. sąvartoje. Jonas Biliūnas 1901 m.:

Ir laisvę žmonijos mes tikim tvirtai:
Balsiau jau vargdieniai prašneko.

.....
Sukvietę j būrį vargdienius visus,
Lygias jiems tiesas iškovosim.

Julius Janonis per Pirmąjį pasaulinį karą:

Mes trokštame laisvės, už laisvę kovojam,
Už laisvę žmonijos visos...

Geruoju negausim mes nieko:
Mes laisvę pasieksim per kovą.

Taip būtų galėję rašyti socialistų agitatoriai bet kur. Šio istorijos suvokimo plokštumas gal paskatino Biliūną amžiaus gale atsisakyti politikos „grynosios“ literatūros labui.

XIX a. pabaigoje Maironis jau buvo suformavęs vyraujančią tautinio atgimimo epochos istorijos paradigmą. Anksčiau, 1892 m., kaip ir daugeliui kitų nuo XIX a. pradžios istorija yra didingos praeities griuvimas:

Pelėsiais ir kerpe apaugus aukštai
Trakų štai garbinga pilis!

.....
Bet amžiai bėga, ir griūvančios sienos
Kas dieną nyksta, apleistos ir vienos!..

Praeitis – kunigaikščių istorija. Tačiau tautinis atgimimas kunigaikščių istoriją (apie kurią Donelaičio žmonės dar nieko nežinojo) nusavina liaudies atminčiai, kaip vėliau jis nusavins ir tų kunigaikščių palikuonių dvarus. Nuo dabar tai nebe „jų“, bet „mūsų“ nuosavybė.

Pilis! Tu tiek amžių praleidai garsiai!
Ir tiek mums davei milžinų!
Tu Vytauto Didžio galybę matei,
Kad jojo tarp savo pulkų!

Praeities didybė žlugusi ne dėl žmogaus veiksmų, už kuriuos ką nors būtų galima kaltinti (kaip kaltindavo protestantai ar protestantizuojantys moralistai – Donelaitis, o dar anksčiau Mykolas Lietuvis), bet lyg savaime vykstančio gamtinio proceso jėga:

Kai vėjas pakyla, ir drumzdžias vanduo,
Ir ežeras veržias platyn, –
Banga gena bangą, ir bokšto akmuo
Paplautas nuvirsta žemyn.

Taip griūva sienos, liūdnesnės kas dieną,
Griaudindamos jautrią širdį ne vieną.

Santykiyje su Dievu, religinėje plotmėje, Maironis apsišarvuoja moralisto retorika ir visų pirma smerkia žmogaus silpnybes. Santykiyje su savo istorija Maironis pirmiausia pasiduoda spontaniškam jausmui ir verkia matydamas griuvėsius.

Kada tik važiuodams regėjau Trakus,
Man verkė iš skausmo širdis;
Gaili ašarėlė beprovė skruostus
Ir mėlynas temdė akis!

Religijoje užimamas pamokslininko postas, bet santykis su savo istorija prasideda spontanišku jausmu, kuriame dar nėra nieko oficialaus. Aš nebesu istorijos teisėjas, bet kaip ir Antanas Baranauskas *Anykščių šilėly* tik ašara griūvančios praeities akivaizdoje. Tačiau Baranauskui trečdaliu šimtmečio anksčiau praeitis buvo iškirsta giria, natūralusis pasaulis, kurį sunaikinus kaimo žmogus niekur neranda paguodos. Maironiui praeitis yra istorijoje veikusio žmogaus kūryba.

Baranauskui XIX a. viduryje prigimties paguoda buvo sunaikinta galutinai. Praeities nykimas buvo pasiekęs tuštumos, kurią kompensuoja tik prisiminimai, tašką. Ir tik paverstas menine gyvybe prisiminimas suteikė jam kultūrinės rezistencijos pobūdį. Tai buvo jau nebe religijos, o tautos gynimas, tačiau tautos, suvokiančios save dar ne kaip istorinį, o tik kaip gamtinį reiškinių, neturintį (kaip ir visi gamtiniai reiškiniai) savo ateities sąmoningumo.

Bet kadangi gamtoje, kurioje Maironis įrėmina istoriją, sunykimo ir atgimimo procesai cikliškai kartojasi, tai galima klausti, ar ir istorijoje visai be mūsų pastangų jie taip pat nepasikartos:

Laikai brangiausi! Ar mums dar sugrįšite?
Ar vien minėsme, kaip savo paunystę?

Žiūrėk, rytuose aušra jau teka;
Pabudę paukščiai pagiriais šneka;
Laikai jau mainos; slėgė pikti, –
Nušvis kiti
Lietuvai, mūsų tėvynei.

Ne mes „laikus“ pakeičiam, bet jie patys „mainos“.

Trejis metais vėliau, nors istorija vis dar panaši į gamtinį procesą („Nebeužtvenksi upės bėgimo“), šis procesas jau įgyja žengimo pirmyn, idėjinio atbudimo pobūdį („Naujos idėjos – darbas ne vaiko“). Bet svarbiausia, kad jis dabar vyksta jau nebe savaimė, o valingomis vyrų kolektyvo pastangomis:

Vyrai lietuviai, auštančią dieną
Mūsų nors sūnūs visgi išvys!
.....
Ginkim, ką mūsų proseniai gynė!
Žadinkim brolius meile drąsia!
.....
Ginkim kalbą, žemę, jos būdą!
Stokim į darbą kaip milžinai!

Apie moteris, dukteris, proseles ir seseris – nė žodžio. Istorija kaip atgimimas – išimtinai vyrų projektas. Jau vien iš to matome, kad atgimimas suvoktas konservatyviai. Visas jo turinys – savo kolektyvinės tapatybės, tačiau dabar jau su ugninga ateities viltimi, gynimas nuo svetimų įtakų.

Svetimą rūbą kas dar nešiotų,

Tam nusibostų galo belaukt.

Ar istorija anksčiau suvokiama kaip natūralus griuvimas, ar vėliau kaip socialinis atgimimas, ji tapusi beveik vien sekuliariniu vyksmu. Nors ir „Laimins Dievas sėjimą grūdą“, bet tai ir visa Dievo reikšmė istorijoje. Nei ankstesnis smukimas, nei vėlesnis atgimimas nevyksta nei vadovaujantis Dievo įsakymais, nei jiems nusižengiant. Istorijos veiksniai: natūrali erozija ir žmogaus idėjos. Maironis liūdėjo vienas, stiprybę surado kovojančio kolektyvo pajutime. (Gyvenimo gale jis vėl vienišas liūdės.)

Ši pagrindinė Maironio istorijos sampratos kryptis iš esmės nepasikeičia ir 1907 m. baigtoje „Jaunojoje Lietuvoje“, kur pabrėžiama šiek tiek sąlyginė Dievo parama savo tautinę istoriją kuriantiems žmonėms.

Laimėkite, jaunos pakylančios šalys!
Už laisvę kariauti padės Visagalis!

.....
Kas eina su meile, su širdžia didžia,
Tam Viešpats patsai bus vadovu.

Kas tiki Dievo apvaizda galinga,
Tas baimės vaikų nepažįsta silpnos!

Bet istorijos kaip atgimimo samprata vis vien remiasi žmonių aktyvumu, siekiant teisėto jų pačių susikurto tautinio tikslo, dalyvaujant visų išsilaisvinančių tautų bendrame sąjūdyje:

Aplinkui jau žydi visur atgimimas;
Išpančiotos tautos gyvuoja plačiai;
Ir Lietuvai lemtas ne kitas likimas,
Ir Lietuvai laisvės nušvis rytmečiai.

Istorija kaip žlugusi praeitis buvo kunigaikščių istorija, o istorija kaip atgimimas (skirtingai nuo lenkų tautinio atgimimo) yra demokratinė, visų žmonių – tuo atžvilgiu „pažangos“ – istorija. Bet pažangos, kurioje moterys, vėlesniu Marcelijaus Martinaičio žodžiu, turėjo palikti „guodėjos basos“.

Atgimstančios Lietuvos posūkį į demokratinį sąmoningumą (vis dar gamtinės metaforikos rémuose) geriausiai išreiškė vėliau, jau Antrojo pasaulinio karo metu, Balys Sruoga:

Bajorų mirė Lietuva,
Ne mūsų. Ji, žiemos iškentus šaltį,
Dainuojančiu pavasariu suūš.

Trečioji tautinio atgimimo atnešta istorijos samprata – istorija kaip individų etinis atbudimas, įsiliejąs į visos tautos ir per ją į žmonijos moralinį tobulėjimą. Vydūno 1900 m. drama *Ne sau žmonės* prasideda etinėje nykumoje:

Ir čia jokio žmogaus!.. Namai be gyvos dvasios... O tėvynė!.. Tasai kraštas, kur žmonės išguiti – kur uždrausta žmonėms būti žmonėmis... – baigiasi individualizmo ir žmogiškumo reikalavimų pabudimu:

Jau randasi tokių, kurie nors nori sau žmonėmis tapt!.. Ženki žmoniškumo taku!

Pabudimo turinys: vargo prislėgto ir savo likimui pasidavusio baudžiauninko dvasioje apie 1750 m. (istoriškai tai gana teisingas datavimas) gimsta troškimas kovoti už savo teises. Įkvepia šiai kovai senas kanklininkas Vysuomis – sau ir kitiems padarytų skriaudų atmintis.

Istorinė atmintis ir atbudusio sąmoningumo kova kaip ir Maironiui – vyriškos funkcijos. Moterys – rezignavusios, priklausomos. Bet Vydūnas skiriasi nuo Maironio ir visos konservatyviosios istorijos

vizijos tuo, kad jau 1902 m. parašytoje *Romuvoje* jis *moteriai* skiria žodžius: „Kitų neatsiklausiu, / kas šventa. Garbinu, kas šventa man.“ Vydūno istorijoje kovojama jau nebe už kolektyvinės tapatybės išsaugojimą, nors ir tai svarbu, bet visų pirma už etinę nepriklausomybę.

Vėliau ši kova Vydūno buvo įpainiota į komplikotas „vidinio misterijų mokslo“ schemas, kuriose mažai kas galėjo susigaudyti, ir liko gyvojo lietuvių sąmoningumo raidos pakrašty. Etinio individualėjimo programa – nors ir ne Vydūno inspiruota, ne jo specifinėmis formomis – skleidėsi nepriklausomų žmonių sąjūdžiuose (Aušrinėje, Šviesoje, Santaroje), o literatūroje jos problematika atgijo po Antrojo pasaulinio karo (Algirdo Landsbergio *Kelionė*). Ir Čiurlionio, ir Vydūno vardu lietuvių buvo naudojamosi dekoratyviai – neklausiant, ko jis iš žmogaus reikalauja. Kaip ir visa su etiniu individualėjimu susieta tradicija, Vydūnas priklauso kasdieninėje apyvartoje netransformuojamųjų sąrašui.

Gaivesnių intonacijų radikaliojoje istorijos sampratoje išgirstame Kazio Borutos poezijoje pirmuoju nepriklausomos Lietuvos dešimtmečiu:

Taip. Tavo žalią jaunatvę
prakaito kalės
skalau sau per gerklę,
bet –
jeigu tiesiame tarp milijonų dviese
rankai – ranką,
ant mūsų pečių galės atsiremt
ir Maskva, ir Niujorkas.

Boruta suasmenina visuotinį solidarumą kovojančių žmonių (gal vyro ir moters) draugystės įvaizdžiu. Šioje istorijoje ne vien vyrai kovotojai. Konservatyviojoje istorijoje buvo rūpinamasi vien savųjų atgimimu, o čia kovojama dėl visų laisvės.

Radikalioji istorija sekuliari ir pažangi, varoma pirmyn darbu ir save užmiršančia kova. Tik kodėl visa, ką lietuviai kairės poetai sugebėjo šios schemas rėmuose pasakyti, visada gali būti susumuota vienu sakiniu?

Ir Maironis, ir XX a. pradžios kairieji yra istorijos absoliutintojai, neabejojantys jos kryptimi ir rezultatais. Maironio istorijoje žmogus dar nėra paliktas pats sau, bet įdėtas į gamtinius procesus ir sutvirtintas Dievo paramos pažadu. Tuometinių kairiųjų istorijos sampratoje visai nėra vietos supratimui, kad žmonijos laisvintojai gali tapti kalėjimo sargais visiems, kurie nenori jų būdu būti išlaisvinti.

Tik išėivijoje po Antrojo pasaulinio karo Jurgis Blekaitis galėjo rašyti:

Iškilo Ikaro sparnais
išdidūs pažado žodžiai –
Smigo žemyn ir dužo
į kraugerio amžiaus uolas.
.....
ir iš arčiau aklom akimis
ėmė žvelgti veidan tuštuma.
.....
dingo viltinga žiežirba iš akių.
.....
bet ir vėl atsivėrė sielvarto
pamirštoji prasmė.
.....
Per akimirką žūsta žmogus.
Mitas miršta sutemų metais.

Prieš Pirmąjį pasaulinį karą tragiškąjį žmogaus veiklos istorijoje potencialą – kad, siekdamas gero,

gali įgyvendinti blogį – teįžvelgė, nors ir siauresnėje, Maironiui artimesnėje tautos vienijimo plotmėje, Krėvė Šarūne.

[...]

[Epochų signatūros]

Psichologinio žmogaus istorinė vaikystė

Šeima iš manęs tyčiodavosi. Tų pokštų įbauginta, aš įsivaizduodavau, kad manęs visi nekenčia, mano jausmus niekina. Ir todėl dažnai viena, užsisklendusi, klydinėdavau po krūmynus. Nepaprastai jautriai mylėdama žmones, aš neišdrįsdavau prie jų prisitarti, nes man atrodė, jog visur sutinku abejingumą ir panieką.

Karolina Praniauskaitė¹

(1828–1859)

Prieš 1830 m. jau egzistuoja visi pagrindiniai Aušros sąjūdžio simboliniai elementai, tiesa, gerokai atskirti nuo dar beveik ištisai kaimiškos lietuvių visuomenės. Ar vien caro valdžia privertė dar pusę šimtmečio Aušros laukti? Ko 1830 m. galėjo trūkti patiems lietuviams?

Stigo visų pirma apčiuopiamesnio tiek naujosios kultūros kūrėjų, tiek jų auditorijos žmonių skaičiaus. Kaimuose buvo raštingų žmonių, bet jie skaitė ne Daukantą, o maldaknyges ir peklos knygas. Trūko ir reguliariai veikiančio kultūrinių naujovių perdavimo platesniems sluoksniams aparato. Tuo atžvilgiu lietuviai, ypač Didžiojoje Lietuvoje, atsilieka nuo latvių, kurie jau XVIII a. antroje pusėje turi savo kalba leidžiamų kalendorių, 1822 m. laikraštį, o nuo 1880 m. ir legalų dienraštį.

Prie šių demografinių ir organizacinių nepriteklių reikėtų pridurti ir sunkiau apčiuopiamą, nuodugniau dar neišnagrinėtą psichologinį XIX a. pradžios lietuvių kultūros deficitą. Tuomet, atrodo, dar trūko psichologinės transformacijos, t. y. žmogaus pokyčio, atitinkančio kultūros pakitimus.

Apie XIX a. pradžioje vykstančius lietuvių kultūroje pakitimus galime pasakyti, kad atsiranda nauji galvojimo būdai, bet beveik nieko nežinome (šiek tiek tik apie Antaną Strazdą ir Silvestrą Valiūną), iš kokių vidinių dramų šie nauji galvojimo būdai galėjo būti atsiradę. Gal tai autobiografinio pobūdžio tekstų stygiaus pasekmė? Bet gal autobiografinių tekstų dar nereikėjo ne vien todėl, kad buvo skubesnių uždavinių, bet ir dėl to, kad *užteko* naujo galvojimo, t. y. galvojimas nekilo iš išgyvenimo, kuris būtų tiek asmeniškai problemiškas ir kartu visuomenei reikšmingas, kad apie jį būtų reikėję autobiografiškai kalbėti?

Judrusis žmogus ir netvarka sieloje

Psichologiniai pokyčiai, apie kuriuos čia kalbame, XIX a. Lietuvos liaudyje galėjo prasidėti su judresnio, pasauliui atviresnio žmogaus pagausėjimu apie šimtmečio vidurį². Kartu su judresniu žmogum ateina ir „netvarkos“ visuomenėje ir žmogaus sieloje pajutimas³.

Tų pačių konservatyviųjų autorių, kurie užregistravo šio žmogaus atsiradimą, laikotarpis prieš 1863 m. sukilimą interpretuojamas „moralinio nuosmukio“ (Valančius), „susimaišymo“, kurį kelia noras „atsisėsti ant savęs“, t. y. nepriklausomai gyventi (Dovydaitis), įvaizdžiais. Valančiaus 1859 m. kovo 14 d. ganytojiškame laiške Lietuva puolusi į visišką „moralinį nuosmukį“, kurį aprašo Dovydaitis

¹ Mikšytė R. *Antano Baranausko kūryba*. – Vilnius: Vaga, 1964. – P. 18.

² Žr. Vytautas Kavolis „Devynioliktojo amžiaus kultūrinės pertvarkos“. *Žmogus istorijoje*. – Vilnius: Vaga, 1994.

³ Apie šitokių laikotarpių socialpsichologinę dinamiką plg.: Barbu Z. *Problems of Historical Psychology*. – New York: Grove Press, 1960; Watzler M. Puritanism as a Revolutionary Ideology // *History and Theory*, 3. – 1964. – P. 61–68, 73–90.

„Šiaulėniškame senelyje“.

Pažiūrėk, kiek tarp žmonių paleistuvių, labiausiai Žemaičiuose! Jaunūmenė, užmiršusi savo cnatą [skaistybę], braidžioja bjaurybėse kaip kiaulės po liūgus... Maži vaikeliai ant kožnos vietos patinka razbainykus [plėšikus], kurie per blogą paveikslą įpila į širdis jų tručyzną [nuodus], užmušančią nekaltybę... Kunagai visur vaitoja, jog ir tarp giminaičių [anksčiau] negirdėtos atsitinka paleistuvystės.⁴

Manytum, kad kalba koks teleevangelistas 1980 m. Amerikoje. Po šitaip suvoktų laikotarpių lauktina disciplinuojančios „reakcijos į benormiškumą“. Tokia reakcija buvo ir protestantiška, ir katalikiška versija, įvykusi XVI a. Lietuvoje. Tada ji atnešė konservatyvių katalikų hegemoniją. Šį sykį tauta bunda alternatyvų įtampoje ir nebebijo, kad jos pražudys valstybę. Anuomet per daug buvo galima prarasti, per daug priklausė nuo keleto asmenų spindinčioje visuomenės viršūnėje valios ir intelektualinės vaizduotės. Dabar iš nedaug turinčios – ir gal todėl radikalesnių minčių ne tiek išsigąstančios – liaudies atsiranda autentiški, spontaniškai besigeneruojantys sąjūdžiai, kurie nesubliūkšta.

Panašų moralinio nuosmukio pajutimą XVIII a. Mažojoje Lietuvoje aprašė Donelaitis. Ir tada, ir XIX a. Didžiojoje Lietuvoje jausmas, kad kažkas visuomenėje griūva ir kažkas pernelyg žmones riboja, pažadino jau *liaudies* sąjūdį. Tačiau skirtingose visuomenėse – skirtingi sąjūdžiai. Protestantiškoje Mažojoje Lietuvoje iš liaudies kilo spontaniškas religinis (surinkimininkų) sąjūdis. Didžiojoje Lietuvoje šimtą metų vėliau religinis (blaivybės) sąjūdis turėjo būti oficialiai Katalikų bažnyčios organizuojamas (religinga liaudies čia mažiau pajėgia pati veikti).

Kiek vėliau iš keleto romantiškų liberalių inteligentų iniciatyvos išauga irgi populiarius pasaulietiškas tautinis sąjūdis, įgijęs politinį (ne vien disciplinuojančią, bet ir laisvinančią) pobūdį. Tik šis sąjūdis liudija XIX a. paskutiniojo ketvirčio Didžiąją Lietuvą esant „toliau pažengusią“ visuomenę už Donelaičio laikų Mažąją Lietuvą.

Šalia naujos populiarių sąjūdžių formulės, XIX a. paskutiniųjų dešimtmečių lietuviuose galima įžvelgti ir moralinio charakterio pakitimą. Jiems pradeda mažiau reikėti institucionalios ir kolektyvinės disciplinos. Gana daug jų savyje randa pakankamai savitvardos, kad galėtų nebeišsigąsti individualios laisvės.

Savitvardos uvertiūra

Susiejant Daukanto 1845 m. pastabą, kad XVI a. Lietuvos valstybė pradėjo irti, kadangi lietuviams pritrūkę ir „dvasios tamprybės“ [vidinės disciplinos], ir „aitros liuosybės“ [laisvės meilės], su jo paties

⁴ *Lietuvių didaktinė proza*. – Vilnius: Vaga, 1982. – P. 333, 414. Ar tikrai šiuo laikotarpiu žmonių moralė buvo smukusi, ar tik imta smarkiau modernesnėmis priemonėmis kovoti prieš tai, kas anksčiau intertiškiau traktuota kaip „puolusio žmogaus“ elgesys, dėl kurio galima tik atgailauti? Pirmąją interpretaciją būtų galima remti prielaida, kad (a) bausmių sistemos, sušvelnėjimas (plakimosi bažnyčiose ir mirties bausmės už raganavimą uždraudimas apie 1775 m.), (b) valstiečių sukilimų subangavimas apie tą patį laiką, (c) Napoleono karai, 1831 m. sukilimas ir jo represavimas ir (d) degtinės atpigimas po 1815 m., pradėjus ją gaminti iš bulvių, apardė „tradicinius“ kaimo žmonių elgesio moralinės kontrolės mechanizmus.

Antroji interpretacija remtųsi mintimi, kad, jei „moralinio nuosmukio“ priežastis degtinė, kaip tvirtina Valančius su Dovydaičiu, o nuo jos lietuviai, Valančiaus žodžiais, „privargo per du šimtus metų“ (p. 286), – t. y. maždaug nuo 1655 m. krizės ir galutinio represyvosios sistemos įsigalėjimo, – tai moralinis nuosmukis turėjo jau seniai egzistuoti, ir tik pradėjusi modernėti Bažnyčia ėmusi XIX a. viduryje aktyviau prieš jį kovoti. Iki 1841 m., kada caro valdžia nusavino parapijų ir vienuolynų smukles ir bravorus, Katalikų bažnyčia pati dalyvavo krašto girdyme; kovoti prieš moralinę degradaciją lengviau, kai iš jos negaunama naudos.

Šio laikotarpio „moralinio nuosmukio“ negalima paaiškinti nei urbanizacija, nei industrializacija, nei dechristianizacija, nes ir Valančius, ir Dovydaitis jį vaizduoja tarp religiškai konservatyvių kaimo žmonių, kurių šie procesai negalėjo būti žymiau palietę. Greičiau moralinę degradaciją – jei ji jų teisingai aprašyta – paaiškintų politinis bejėgiškumas, ekonominė stagnacija ir ideologinė monotonija. Bet šios aplinkybės kaime egzistuoja bent nuo XVII a. antrosios pusės.

beveik vienuoliškai asketišku, nors sekuliarium, gyvenimo būdu, galima jau antrajame XIX a. ketvirtyje tarp lietuviškai kalbančiųjų įžvelgti asmeninės savitvardos poreikį. Bet trūksta aiškesnės dokumentacijos, kad tai būtų sąmoningai kultivuojamas ir ne vien Daukantui būdingas gyvenimo broožas.

Įsakmiai išsakytą savitvardos metodą randame 1853 m. būsimojo vyskupo Antano Baranausko lenkiškai rašytuose dienoraštiniuose užrašuose. Juose jis, aštuoniolikmetis, dar netapęs klieriku, bet jau išsikraustęs iš tradicinio kaimo kevalo į „platųjį pasaulį“, aprašo sistemą savo per daug minkštam, nepatikimam charakteriui disciplinuoti.

1) ...pasaulio suklaidentų mano proto ir širdies kitaip neįmanoma sugrąžinti į pirmąjį kelią, kaip tik įvedus visur griežtą tvarką ir viskam nubrėžus deramas ribas. 2) Negerti degtinės... 3) Nerūkyti... 4) Laikytis griežtos dietos... 5) Laikytis tylos... 6) Laikytis tvarkos valgymo laiko ir vietos atžvilgiu... 7) Kasdien tuo pačiu metu keltis... Atliekamu nuo pareigų laiku skaityti naudingas knygas arba rašyti, kiek galint saugojantis dykinėjimo, kaip viso pikto šaltinio. Tuo pačiu metu gulti... 8) Su niekuo, nei su kolega, nei su kuo kitu bet kokio luomo neįsivelti į vaidus... 9) Apie nieką niekad blogai nekalbėti, o ką turiu kalbėti, tai kad pirma būčiau tikras to žodžio nauda arba blogomis pasekmėmis nutylėjus. 10) Labiausiai saugotis melo – laikantis pažado, neplėšiant kito šlovės, nes prarastas pasitikėjimas negrįžta, o kas jo neturi, nelaimingiausias pasaulyje...⁵

Baranausko (kaip vėliau ir Stasio Šalkauskio) tikslas: „kad protas valdytų pats save, savo aistras ir geidulius.“⁶

Baranausko protas suskilęs: jis ir pats gamina „aistras ir geidulius“, ir turi juos „valdyti“. Tokiu protu ne per daug gali pasitikėti, jam privalu nuolat laikyti užgniauzus savo paties spontaniškumą.

Kaip ir Baranauskas savo siekiamų dorybių sąrašą XVIII a. amerikietis Benjaminas Franklinas buvo pradėjęs „santūrumu“. Tačiau kur Baranausko savo spontaniškumu mažiau pasitikintis protas arba vadovaujasi absoliučiais principais („negerti degtinės“ iš viso), arba žlunga, Franklinas stengiasi sveikai balansuoti („Nevalgyk tiek, kad atbuktum. Negerk tiek, kad skraidytum padebesiais“). Kur Baranauskui būtina reikia „griežtos“ tvarkos, Franklinas pasitiki lankstesne savikontrolė (viena iš jo, bet ne Baranausko, dorybių yra „nuosaikumas“). Franklinas net pažymi, kad „geravalis žmogus turėtų sau leisti vieną kitą silpnybę, kad nesupykintų savo draugų“. Ir kai Baranauskas tenori sugrįžti į jo paveldėtą „pirmąjį kelią“, Franklinas kuria savo paties ateities tvarką – „aš sugalvoju drąsų ir energingą projektą, kaip pasiekti moralinio tobulumo“⁷.

Paveldėjęs Anglijoje nuo XVI a. pabaigos pradėjusią formotis moraliai patikimo nepriklausomo individo tradiciją, Franklinas įsitikinęs, kad jam užtenka jo paties jėgų tapti „moraliai tobulam“. Baranauskui reikia ir bažnytinio ritualo paspirties, ir kitų, už jį sprendžiančių žmonių, kad jis galėtų būti, koks nori. Franklinui, Apšvietos žmogui, savęs disciplinavimo vyksmas – maloni prigimties jėgų išbandymo praktika; Baranauskui, užkonservavusiam XVII amžiaus sielą, – skausmingas chaoso tramdymas.

Kaip tik dėl to, kad jis išėjęs į pasaulį, kad jo nebevaldo uždarnosios kultūros pastovumas, žmogus turi pasirinkti (kaip Baranauskas) ar susikurti (kaip Franklinas) savitvardos būdą. Kelis vis veiksmingesnius savo emocinio minkštumo disciplinavimo – „apsauginio kiauto“ – konstrukcijos variantus esame suradę ir Vinco Kudirkos psichologinėje biografijoje⁸.

Kudirkos savitvarda, panašiai kaip ir Baranausko, kai kurias savo šaknis turi jo religiniame auklėjime. Kunigų seminarijoje Kudirka praleido dvejus metus. Joje jam nepatiko doktrinos varžtai

⁵ *Lietuvių literatūros chrestomatija: XIX a. pirmoji pusė.* – Vilnius: Mokslas, 1986. – P. 128.

⁶ Baranauskas A. *Raštai.* – Vilnius: Vaga, 1970. – T. 2. – P. 7–9, 88.

⁷ *The Autobiography of Benjamin Franklin.* – New Haven: Yale University Press, 1964. – P. 148–150, 156. Matyt, nors ir gausiai gerianti, XVIII a. Amerika buvo mažiau grėsmingai linkusi į alkoholizmą (o gal svarbiau: civilizuotesnė) negu Valančiaus ir Baranausko laikų Lietuva.

⁸ Kavolis V. *Žmogaus genezė: Psichologinė Vinco Kudirkos studija.* – Chicago: Chicagos lietuvių literatūros draugija, 1963. – P. 51–63, 53–54. Kudirka yra ankstyviausias lietuvis, apie kurį turime pakankamai duomenų – tekstų lietuvių kalba – parašyti psichologinę biografiją.

galvojimui („su visu kuo ten negalima sutikti“, aiškinęs pašalintas iš seminarijos), bet asmeninio gyvenimo *disciplinavimą* jis laikė „geru daiktu“.

Jonas Jablonskis pasakoja kalbėjęs su Kudirka tuojau pastarajam grįžus iš seminarijos: „paklausiau, ar daug naudos turįs iš seminarijos mokslo. Paklaustas tuojau atsakė, kad buvimas seminarijoje esąs jam ne be naudos: dabar bent žinosi, jog žmogaus siela tikrai nemirtinga; seminarijoje daug tekę apie rimtesnius dalykus imt galvoti, pagaliau ir pati seminarijos disciplina, aišku, nebūsianti be naudos tolesniam gyvenimui... Kudirka kalbėjo, man rodė, visai rimtai.“

Tumas patvirtina: „Ir iš viso apie kunigų seminariją niekad blogai nekalbėdavau; ypač apie jos tvarką. Režimas, girdi, geras daiktas, reikalingas žmogui...“⁹

Tačiau Kudirkos savitvarda „pažangesnė“, asmeniška, nepriklausoma nuo institucinės paramos, atitinkanti jo paties psichologinius išteklius. Baranauskas liko reikalingas tradicinės institucinės struktūros, kiekvieną dieną sukalbėdavo bent penkiasdešimt standartinių maldų ir ramia sąžine darė tik tai, ką Bažnyčia jam liepė¹⁰.

Aštuoniolikmetis Baranauskas jau buvo įsitikinęs, kad laimė pasiliko „tėvų namuose“, o jo paties „savanoriška“ ir „savarankiška“ veikla tegali jį įpainioti į pavojingas pinkles („savanoriškai įsipainiojau į tas pinkles“; „savarankiškai rūpindamasis ateitimi, ...galiu sau labai pakenkti tarnybiškai“; „Bijau, kad pats, savarankiškai pasirinkęs ateitį, nepakenčiau sau...“). Jam mieliau, kad kiti – šiuo atveju tėvai, vėliau hierarchai – tvarkytų jo gyvenimą: „jei dėl Jūsų įvyktų ir nelemtas pasirinkimas (ko nesitikiu), likimo nesėkmės lengviau būtų pakelti, žinant, kad tai įvyko be mano kaltės, bet norint tiems, kurių valią pildydamas, būčiau pasirengęs tūkstantį kartų paaukoti savo gyvenimą.“¹¹

Baranauską – gal tai padeda suprasti ankstyvą jo emocinį sustingimą – valdė vaikiško klusnumo įpročiai, įsitvirtinę tradicinėje kaimo kultūroje, iš kurių Valančius kiek anksčiau jau buvo pradėjęs jaunatviškai vaduotis¹². Bet asmeninis išsilaisvinimas ateina tik baudžiavai pasibaigus.

Sukilimai prieš patristinius autoritetus

Kuo paaiškinti Kudirkos – paradigmatiškojo šio laikotarpio žmogaus – atoplešį nuo išorinės kontrolės būtinybės? Atsakymą pasiūlo trečiasis psichologinis XIX a. pabaigos lietuvių kultūros elementas, kuris Kudirkos biografijoje dramatiškesnis negu kitų jo laikotarpio, bet dažnai panašias krizes patyrusių, iš kaimo kilusių pasauliečių inteligentų jaunystėje.

Grįžus Kudirkai [1879 m.] iš kunigų seminarijos ir nesirengiant vėl į ją grįžti (tėvui jis tąsyk nebuvo dar drįsęs pasisakyti, kad išmestas), namuose įvykusi tokia Vaižganto atpasakota scena. Prie malkas skaldančio tėvo priėjęs

⁹ *Ten pat.*

¹⁰ „Visas mano laikas, visos sylos kunigystei priguli. Ineindamas kuniguosna, taip visas atsidaviau Dievui ant valios ir ant prisakymų vyresnybės. Dėl to tiek tegaliu kalbotyryste užsiimti, kiek man liepta“, – rašė Baranauskas H. Weberiui 1876 1 26 (Baranauskas A. *Raštai*. – T. 1. – P. 23).

¹¹ Baranauskas A. *Raštai*. – T. 2. – P. 89, 91–92. Baranausko savarankiškumo baimę galima aiškinti ir psichologiškai, kaip sustingimą vaikystės laikysenoje, ir kultūriškai, kaip barokiškos katalikybės atlieką. Jau Daukšos *Postilėje* 1599 m. bet koks savarankiškumas siejamas su nuodėme: „Tiektai žmogus patis iš savęs gali nupult ir nusidėt, bet vėl atsitiest ir keltis ir gerai daryt negali be ypačios malonės ir pašalpos Dievo... savavalia yra tiesiogiui piktoji valia. Nes gera valia ne est mūsų tikroji, bet bendra su Dievu ir šventaisiais“ (*Daukšos Postilė*. – Kaunas: Lietuvos universitetas, 1926. – P. 325, 353). Įdomu, kad „gera valia“ turi būti kolektyvinė, bet nejučiomis prasitariama, kad ji nėra „mūsų tikroji“. Iš tokių prasitarimų ilgainiui formuojasi priešinimosi savo paties skelbiamajai teologijai potekstė, t. y. moralinis individualizmas.

¹² Motiejus Valančius Vilniaus vyriausiojoje seminarijoje 1827 m. buvo priskirtas prie „nepaklusniausių ir nenuolankiausių auklėtinių, kurie turėjo taisyti ir atgailauti“ (Sprindis A. Motiejus Valančius // *Pergalė*. –1988. – Nr. 5. – P. 127). Ši jauno Valančiaus savybė padeda paaiškinti vėlesnį vyskupo priešinimąsi šiaip jau jo gerbiamai valstybinei valdžiai, leidžiant nelegalią literatūrą. Toks Baranausko neklusnumas neįsivaizduojamas. Bet vis dėlto tai buvo neklusnumas sistemos viduje, davęs aukštesnės kokybės energijos tai sistemai tarnauti, ne sistemą keisti ar nuo jos kaip XIX a. pabaigoje emancipuotis.

Vincas. „– Tai kaipgi, ar rytoj važiuoji į seminariją? – klausia tėvas. – Ne. – Stačiai, tvirtai užsispyręs atsako Vincas. – Užmušiu! – suriko tėvas, užsimodamas kirviu. – Kirsks. – Šaltai atsakęs Vincas, stabu ištiktas, nė krust.“ Galėjo šis epizodas ir ne visai toks būti, kokį jį nupiešia jo nematęs Tumas Vaižgantas... Tačiau svarbu ne įvykio detalės, o esminė, griežtai autoritetinę tėvo laikyseną atskleidžianti jo nuotaika. Epizodas, atrodo, pasibaigia Vinco pareiškimu: „Aš jūs lig šiol klausiau, o daugiau ne“, ir tėvas sūnų išvaro iš namų.¹³

Skirtingai lietuvių ir anglų XIX a. liberalaus sąmoningumo evoliucijai būdinga, kad Johnas Stuartas Millis (Džonas Stiuertas Milis) galėjo savo galvosenoje praplėsti tai, kam atstovavo jo tėvas James'as Millis (Džeimsas Milis), neprarasdamas intelektualinio tęstinumo, o Vincas Kudirka turėjo užimti savo tėvo kultūrinei laikysenai priešingą poziciją, „būti savo paties autoriumi“. Tėvas Kudirkai mažiau reikšmingas, motina – labiau negu Johnui Stuartui Milliui (kurio autobiografijoje „Madonos kompleksas“ nėra nė užuominos). Tai gal šiek tiek nušviečia psichosocialinius kultūrų skirtumus XIX a.¹⁴

Nors Stepono Kairio santykis su jo tėvu buvo švelnesnis negu Kudirkos, atsisakymas eiti į kunigų seminariją (1897) skaudžiai įtempė šeimos santykius: „Atrodė, kad stoju į kovą su tėvu... Atsisakymu savo tėvui atsiskyriau nuo jo ir iš dalies nuo motinos, kad ir ne tiek griežtai jaučiaus atsiribojęs nuo brolių ir seserų.“¹⁵

Tai jau ne vien naujo galvojimo būdo, bet ir skirtingo, nepaklūstančio žmogaus atsiradimo momentas, maždaug ketvirtį šimtmečio po Baranausko jaunystės (ir aštuoniolika metų po baudžios panaikinimo) pradėjęs sprogdinti įprastinį lietuvių lėtumą. Sukilimas, dažniausiai tarp penkioliktųjų ir septynioliktųjų jaunystės metų, prieš tradicinį patriarchalinį ir „ortodoksišką“ autoritetą (ar nuo jo nutolimas, išlaisvinantis platesnę erdvę individo apsisprendimams ir savarankiškai veiklai), kilęs daugiausia iš vakarietiškos mokslinės ir filosofinės literatūros studijų, tampa asmeniniu išgyvenimu ir transformuoja žmogaus santykį su visais autoritetais, duoda specialios energijos ir kovai prieš politinį despotizmą.

Basanavičių penktoji klasė pakeitė Renanas (ar, tikriau, katalikiška poleminė knyga prieš Renaną). Šliūpui tokią įtaką turėjo Draperis, Büchneris (Biuchneris), Spenceris; Kudirkai (kitų liudijimu) Kantas, Spenceris, Schopenhaueris (Šopenhaueris), Descartes (Dekartas); Višinskiui rusų narodnikai; Kairiui Henry Thoman Buckle (Henris Toman Bakl)¹⁶. Neteisinga vėlesnių ideologinių kovų tezė, kad „bedievybė“ Lietuvoje prasidėjo dėl „rusų nihilistų“ įtakos. Taip pat netikslu teigti, kad „materializmo ir pozityvizmo dvasia“ buvo „užsikrečiama“ Rusijos *universitetuose*. Ji – ir ne vien ji – buvo atrandama *gimnazijose* (ar, kaip Kudirkos atveju, kunigų seminarijose), aktyviomis sąmoningumui pabundančių individų pastangomis. Šis sąmoningumas tuomet dar negalėjo atrasti nieko pačių lietuvių tradicijoje,

¹³ Kavolis V. *Op. cit.* – P. 62–63.

¹⁴ Modish B. *James and John Stuart Mill: Father and Son in the Nineteenth Century.* – New York: Basic Books, 1975. Apie Madonos kompleksą, jo šaltinius šeimos struktūroje, kurioje motinos ir sūnaus santykis yra svarbiausia ašis, ir pasekmes (energijos išsekimą identifikuojantis su tėvu, „atleidžiančios“ sąžinės plėtrą, „romantiškas ir konservatyvias“ tendencijas ir t. t.) žr.: Parsons A. Is the Oedipus Complex Universal: The Jones-Malinowski Debate Revisited // *Belief Magic, and Anomie: Essays in Psychosocial Anthropology.* – New York: The Free Press, 1969. – P. 3–66. XVI a. reformatas ir XIX a. pabaigos kairiuosius galima laikyti bandžiusiais formuoti skirtingą „vyriškesnį“ psichokultūrinį identitetą: pirmu atveju autoritetingojo Dievo Tėvo, antruoju – „revoliucinio“ Kristaus ir jo sekuliarizuota įpėdinių pagalba, abiem atvejais priešinantis iki tol pripažintų žemiškųjų „tėvų“ reikalavimams. Kudirka ne taip kaip vėlesniųjų socialistų dauguma savyje jungia „matristinius“ ir „patristinius“ bruožus. Šitoks savojo laikotarpio psichologinės įtampos sprendimas padeda paaiškinti Kudirkos tapimą paradigmatišku žmogum.

¹⁵ Kairys S. *Lietuva budo.* – New York: Amerikos lietuvių socialdemokratų sąjungos literatūros fondas, 1957. – P. 133. „Tėvo rūstį“ dėl tos pačios priežasties patyrė Povilas Višinskis, Pranas Vaičaitis, Antanas Vienuolis-Žukauskas ir kt. (Sprindis A. *Povilas Višinskis.* – Vilnius: Vaga, 1978. – P. 34–35). Normali kunigystės atmetimo pasekmė būdavo tėvų (ar kaip Jono Biliūno, kuris buvo našlaitis, atveju kitų giminių) atsisakymas sūnus jų mokslo metais remti ir ankstyva džiova.

¹⁶ Basanavičius J. *Rinkiniai raštai.* – Vilnius: Vaga, 1970. – P. 21; Šliūpas J. *Jaunatvė – gyvenimo pavasaris.* – Šiauliai: Titnagas, 1927. – P. 34–35; Kavolis V. *Op. cit.* – P. 51–52; Sprindis A. *Op. cit.* – P. 26; Kairys S. *Op. cit.* – P. 87–89. Dar žr.: Matulaitis S. *Atsiminimai ir kiti kūriniai.* – Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957. – P. 55.

kas jį būtų intelektualiai angažavę.

Knygos tuomet ne tik paveikdavo galvojimą, bet ir emociškai pakeisdavo jaunų vyrų asmenybę: „jau skaičiau L. Büchnerio „Spėką ir Medžiagą“ ir iš mistiško svajotojo kailio išsinėręs pasijutau bestojęs į laisvamanybės kelią“, „Neatsimenu nė vienos vėliau skaitytos knygos, kuri būtų taip žiauriai ir kartu taip nenugalimai įsilaužusi į mano religinį pasaulį, skaudžiai sužadindama galvojimą“¹⁷. Tokio intensyvaus knygų poveikio nematyti XIX a. pradžioje. Gal padidėjusi knygų galia paaškindina naujos skaitytojų klasės atsiradimu ir stambesniais visuomenės pokyčiais, volatilizavusiais užsitupėjusį sąmoningumą.

Neatrodė, kad XIX a. pabaigoje knygos būtų keitusios moteris – nors vos ne tais pačiais metais kaip Kairys Buckle *Civilizacijos istoriją Anglijoje* susižavėjusi skaitė ir M. Pečkauskaitė¹⁸. XIX a. moterų bajorių atsiskyrimas nuo tėvų kultūros kyla ne iš knygų ir ne iš sukilimo prieš tėvų autoritetą, bet iš didesnio jautrumo savo išgyvenimams (Karolina Praniauskaitė) ar kitų kentėjimui (Žemaitė). Net ir radikalių moterų biografijose ne tiek būdingas apsisprendimo lūžis arba bent jis ne taip dramatiškai išreiškiamas kaip radikaliųjų vyrų aprašytoje patirtyje. Radikalios tėvų tradicijos tęstinumas ypač ryškus Gabrielės Petkevičaitės-Bitės biografijoje.

Tik paskutiniaisiais XIX a. dešimtmečiais lietuviškai kalbančio žmogaus charakterį pradeda ryškiau formuoti konservatyvių tėvų ir radikalių sūnų konfliktas. Už šio konflikto slypi jausmas, kad tradiciniai autoritetai *nebepajėgia* tvarkyti pasaulio, į kurį jaunasis inteligentas ruošiasi išeiti; bet nors ir nebepajėgdami, *reikalauja*, kad jų būtų klausoma¹⁹. Šiame konflikte kristalizuojasi stipresnis, savo paties supratimu ir atsakomybe pasitikintis, „vyriškesnis“ psichokultūrinis identitetas.

Paaštrėjusi tėvų sūnų konfliktą galima aiškinti padidėjusiu skirtumu tarp tėvų tradicinės kultūros ir sūnų moderniosios. Lietuvoje šį bendrą europinį konfliktą – mažiau aštrų Anglijoje, kur modernioji kultūra jau nuo XVII a. buvo „tradicinė“ – aitrino sustiprėjęs tėvų spaudimas, kad sūnūs eitų į kunigus. XIX a. pradžioje šis spaudimas nebuvo toks būdingas pirmiausia todėl, kad daugumas sūnų buvo kilę iš bajorijos, kur kunigystė nebuvo toks patrauklus profesinis pasirinkimas kaip kaime. Tebeveikė ir savas sekuliarinių studijų centras – Vilniaus universitetas.

Antrojoje XIX a. pusėje, baudžiamą panaikinus, ekonominei bent kai kurių ūkininkų gerovei kylant, daugiau kaimo tėvų pajuto galimybę (kylančios aspiracijos!) savo sūnus prastumti į kunigystę, kurios prestižas ir dėl Valančiaus veiklos, ir dėl kunigų dalyvavimo 1863 m. sukilime galėjo būti liaudyje pakilęs. Kitokie mokslai, kuriems siekti reikėjo išvykti iš Lietuvos, vyresniems kaimo žmonėms turėjo atrodyti net įtartinesni negu anksčiau. Nematyti, kad šis kartų konfliktas būtų palietęs jaunas moteris. Apskritai jos paliko, bent iki XX a. antrojo dešimtmečio, psichologiškai „mažiau modernizuotos“.

Tėvų sūnų konfliktas gali įgyti „idealistų“ sūnų sukilimo prieš „pragmatiškus“ tėvus pavidalą. Bet

¹⁷ Šliūpas J. *Op. cit.*; Kairys S. *Op. cit.* – P. 89. Knygų galią XIX a. paskutiniu metu trečdaliu geriausiai liudija Šliūpo, kurį knygos gimnazijoje padarė ateistu, išeities taškas: „Augau namuose tėvų labai Dievą mylinciu. Motyna mane ir mano brolius įgaudindavo pasakomis apie nekaltą motyną Dievo, apie karčias kancias Iszganytojaus szvieto; ...ant galo įkalbinėdavo, kad mes melstumėmėsi, badutumėmė, vargintumėmė laiku kūną ir taisytumėmėsi į kovą su velniu... Už tai ne stebuklai, kad asz jau septintuse metuse savo amžiaus buvau apsikabinėjęs rožanczeis ir szkaplėreis ir įsiraszęs į įvairias tikėjimiszkas draugystes... ant galo badudavau tankei ir nuoszirdžei. Kad taip mano kūnas vargo, o vaidintuvė buvo pripildyta vaizdais pragariszku kancziu ir velniu, žmogų sekiojancziu ant kozno žingsnio, nebus nėkam įstabu, kad vieną sykį mane miegtantį du velniu sugriebusiu tempė į alką ant nuskandinimo ir nugramzdinimo į pragarą; o antrą sykį regėjau vaizdą vilniszkes motynos Dievo gyvai gyvą, paspindusį neiszpasakomoje szviesoje, ir ta motyna Dievo meilingai į mane sukklusį žiūrėdama tarė: „Vaike, metavokiesi [atgailauk], jei ne, tave korosiu (bausiu)... Asz tariausi tapęs pusėtinai szventu..“ (*Auszra*. – 1885. – Nr. 2–3; cit. iš: *Lietuvių tautos praeitis*. – 1983. – Nr. 7. – P. 93).

¹⁸ Šatrijos Ragana. *Laiškai*. – Vilnius: Vaga, 1986. – P. 77–78.

¹⁹ Plg.: Feuer Lewis S. *The Conflict of Generations: The Character and Significance of Student Movements*. – New York: Basic Books, 1969. Lietuvių „sūnūs“ rodo mažiau agresyvumo „tėvams“ negu kitur kontinentinėje Vakarų ar Rytų Europoje ir šiek tiek primena indų mitologiją, kur „blogasis“ tėvas ne atmetamas, bet neutralizuojamas jį absorbuojant savin. Plg.: O’Flaherty W. D. *The Origins of Evil in Hindu Mythology*. – Berkeley: University of California Press, 1980. – P. 321–369. Tai gal aiškintina vakarietiško militantiško dualizmo, susieto ir su „matristinio“ baltiškosios pagonybės sluoksnio svarba, ir su vėlyvu krikščionybės įvedimu, silpnoku prasiskverbimu į lietuvių psichiką.

XIX a. antrosios pusės Lietuvoje tėvų autoritetas dar taip glaudžiai siejamas su Dievo valia, kad generacinis konfliktas eina kartu su tradicinės religijos – Dievo tėvo – autoriteto, o ypač jo vardu sankcionuojamo žmogiškojo „dvasinio vadovavimo“ atmetimu. Nuo dieviškojo autoriteto atitolstančiųjų (nuo Vinco Kudirkos iki Kazio Borutos ir dar vėliau) dažnai itin gerbiamas Kristus, suvokiamas kaip brolis, sukilėlis, drauge kenčiantis. Kudirkos besiskundžiančiam artojui „mokslas (!) atsako“, „Kad visi sviete lygūs yr ponai, / Nes visuos lygiai Kristus gyvena“²⁰.

[Socialistų] partija aiškiai atsiribojo nuo laisvamanių dr. J. Šliūpo tipo, ir per visą minėtąjį laikotarpį [prieš 1905 m. revoliuciją] nei „Darbininkų Balse“, nei partijos išleistose brošiūrose nėra nieko, kas būtų galima pavadinti bedievystės propaganda. Priešingai. Pabrėžiant socializmo siekimų moralinį pradą, partijos literatūroje neretai buvo šaukiamasi Kristaus autoriteto, jo mokslo pagrindinio dėsnio – mylėk savo artimą, – kartu dvasininkijai primenant, kiek ji yra nutolusi nuo tikrosios krikščionybės esmės.²¹

Nuo šios psichologinės „autoritetingojo“ Dievo ir „broliškojo“ Kristaus diferenciacijos reikia atskirti visiems katalikiškiems, bet ne protestantiškiems kraštams (JAV jis nežinomas) XIX a. būdingą „klerikalizmo“ ir „laicizmo“ konfliktą. Priešiškus ne tiek religijai, kiek Katalikų bažnyčios dominavimo tendencijoms lietuviškojoje kairėje (ir religinėse mažumose) kilo kaip ir kituose katalikų daugumos kraštuose ginantis nuo pastangų identifikuoti tautybę su viena ideologija ir moralinio charakterio neigimo tiems, kurie apsisprendė gyventi už tos ideologijos ribų²².

Nenugalimą polinkį į *fair play** ne visada rodė ir XIX a. pabaigos kairė. Bet dešinė turėjo galios priemonių – dangaus ir kai kuriuos žemės karalystės raktus, – o kairė galėjo tik kalbėti, bet ne atlyginti ar bausti. Kairė tuomet buvo *tikra*, t. y. tikėjimo išraiška be galios pratybų. Savo tikėjimu labiausiai pasikloviė tie, kurie buvo laikomi „netikinčiaisiais“. Bet „tikintieji“ šio tikėjimo nepajėgė nei atpažinti, nei į jį apeliuoti. Sovietinėje Lietuvoje daugeliu atžvilgių išjudės atvirkštinis vyksmas, lyg evoliuciniai procesai kultūros istorijoje skubėtų sugrįžti į „normaliąją“ pagonišką ciklinių pasikartojimų amžinybę arba ją Vakaruose pakeičiančią romantiškąją spiralę.

Kartų konfliktas ne visada lygiai aštrus, ne visada vienakryptis. Ideologinė poliarizacija XIX a. pabaigoje buvo didesnė negu paprastai, ir, jei ne sovietinio laikotarpio deformacijos, būtų natūraliai judėjus ribų išblukimo ir tarpusavio rezonanso linkme.

Pirmaisiais XIX a. dešimtmečiais istorinis ilgesys ir religijos kritika skyrė pasauliečius inteligentus nuo kunigų, o XIX a. pabaigoje nepaklūstančio žmogaus psichologija tampa stipriausia motyvacija, vedančia inteligentus į nuosaikią ar radikalią kairę. Istorinis ilgesys ir bent lenkuojančių kunigų kritika jau bendra ir pasauliečiams, ir jaunesniems kunigams. Į kultūrinę „dešinę“ nueina tie, kurie užslopina *asmeninį* neklusnumą.

Atsisakiusių užslopinti anksčiau buvo ir kiek vėliau, XX a. pradžioje, vėl atsiras ir kunigų: Strazdas, Tumas-Vaižgantas, Lindė-Dobilas. Bet tai „vėlesnio praregėjimo“, kitaip motyvuotas, kitaip ragaujamas vaisius. Pavyzdžiui, Tumas-Vaižgantas savo neklusnųjį charakterį kildins ne iš sukilimo prieš tėvų autoritetą, bet iš savo „protestanto ir revoliucininko“ dėdės Alijaušo įtakos, t. y. iš identifikacijos su vyresnės kartos modeliu²³. Jo vystymesi nepriklausomumas reiškia ne lūžį kaip kairiesiems vyrams, bet (panašiai kaip Petkevičaitėi) tęstinumą.

Kairieji savo asmeniniu sukilimu laimi charakterio vientisumą. Didieji XIX a. antrosios pusės katalikai (Baranauskas, Maironis, Tumas-Vaižgantas, Šatrijos Ragana) prieštaringsnės – ir tuo galbūt

²⁰ Kudirka V. *Raštai* – Memmingen: Tremtis, 1953. – P. 20.

²¹ Kairys S. *Op. cit.* – P. 361.

²² Lietuvos sutapatinimas su Katalikų bažnyčia visiškai aiškus Baranausko „Pasikalbėjime giesminyko su Lietuva“ (1859). Vienas iš moralinio charakterio taip kaip jis netikintiems paneigimo iniciatorių buvo Maironis, 1895 m. rašęs: „bedievis, jei norės, tai ras išteisinimą ir vagystės, ir girtuoklystės, ir paleistuvystės. Tai už ką pykti, jei žmogus, tikis į Dievą, juos visus į vieną eilę suveda“ (*Lietuvių literatūros kritika* (1547–1917) / LTSR MA Lietuvių kalbos ir literatūros institutas. – Vilnius: Vaga, 1971. – T. 1. – P. 295).

* *Fair play* (angl.) – žaidimas pagal taisykles. (Red.)

²³ Merkėlis A. *Juozas Tumas-Vaižgantas*. – Čikaga: J. Karvelis, 1955 – T. 1. – P. 8.

įdomesnės – asmenybės negu jų liberalieji ir radikalieji ekvivalentai (Basanavičius, Kudirka, Kazys Grinius, Povilas Višinskis). XX a. bus greičiau atvirkščiai.

Chronologija sugestijuoja, kad savitvarda iš kaimo kilusiai XIX a. antrosios pusės inteligentijai darėsi reikalinga anksčiau negu jos sukilimas prieš autoritetus. Ar nebūtų tentatyviai** įtikėtina išvada, kad patikima, pradedanti autonomiškai veikti savitvarda psichologiškai įgalino šį, už ankstesnius giliau siekiantį sukilimą? Abi šios savybės – vidurio klasės formavimosi psichologinis turinys²⁴.

XIX a. pabaigos liberalų ir radikalų sąjūdis Lietuvoje – psichologinis Prancūzų revoliucijos atitikmuo. Bet jei Prancūzijoje tai buvo „brolių“ sukilimas prieš patriarchalinį autoritetą – „revoliucija atrodė neturinti tėvų“²⁵ – Lietuvoje sukilėliai buvo „Tavo sūnūs“, moteriškai suvokto („*tėvynę mūsų*“, „*didvyrių žemė*“) kolektyvo vaikai.

Lietuvių sukilėlių vaikiško prisirišimo pagrinduose yra partikuliaristinė prosenelių garbė, ne abstraktesnis, suuniversalinamas XVIII a. amerikiečių revoliucionierių principas „Sons of Liberty“. Lietuviai sukilėliai konservatyvesni už prancūzus, mažiau universalūs už amerikiečius, jaukios provincijos vaikai, – tačiau ir už vienus, ir už kitus labiau jaučią prievolę eiti „vien takais *dorybės*“.

Tautinio atgimimo retorikoje dorybė lietuviams galbūt reiškė tai, ką laisvė amerikiečių, lygybė – prancūzų revoliucionieriams.

Emocinis atvirumas

Asmeninį lietuvių poezijos jausmą išlaisvino okupacinė valdžia, ištrėmusi klieriko Antano Vienažindžio mylimą merginą už jos tėvo ryšius su 1863 m. sukilėliais Sibiru. Iš čia kyla neišsemiama Vienažindžio liūdesio ištikimybė – lietuvių liaudies dainoms būdingas bruožas, bet individualioje kūryboje niekieno iki tol tiek intensyviai neišreikštas.

Sudiev, kvietkeli tu brangiausias,
Sudiev, ir laimė man biednam.
Matau – paskyrė taip Aukščiausias,
Jog vargt ant svieto reiks vienam.²⁶

Kiek vėlesnio *Aušros–Varpo* laikotarpio lietuvių emocijų forma – jausmo smukimo ir prisikėlimo, paskendimo silpnybėje ar liūdesy ir dvasinio atgimimo ciklai. Ši subjektyviosios patirties forma iš dalies atkartoja krikščioniškus ar net dar senesnius, iki šamanizmo imtinai, emocinius modelius, iš dalies legitimizuoja* save romantiškosios literatūros poveikiais. Lietuviškai tik XIX a. pabaigoje įmanoma, savyje tai radus, asmenine kalba viešai paskelbti. Ir kartais atrodo, kad tik tai – jų emocinis substratas – jungia „liberalus“ ir „klerikalus“. Maironis 1892 m. tvyro liūdesy:

Mes gi prislėgti nusiminimo.

Lopšy mes verkiam, saulę išvydę,
verkiame, meilės pančius pažinę;
verkiame, nuo kelio tiesaus nuklydę;

** Tentatyviai – preliminariai, iš anksto. (Red.)

²⁴ „Vidurinioji klasė visai atitrūko nuo autoriteto religijoje, politikoje, ekonomikoje ir šeimoje. Šis atotrūkis – ne gamybinės priemonės, kurias ji įtvirtino, ir ne įsipareigojimas racionalumui kaip tokiam – buvo jos esminis įnašas (Weinstein F., Piatt Gerald M. *The Wish To be Free: Society, Psyche, and Value Change*. – Berkeley: University of California Press, 1969. – P. 221).

²⁵ Hunt L. *The Sacred and the French Revolution // Durkheimian Sociology: Cultural Studies*. – Cambridge University Press, 1988. – P. 36.

²⁶ Vienažindys A. Sudiev, kvietkeli tu brangiausias // *Lietuvių poezijos antologija*. – Chicago: Lietuvių knygų klubas, 1951. – P. 234.

* Legitimizuoti – įteisinti. (Red.)

verkiame, karstą sau prisiminę.

1895 m. religiniame ir tautiniame sąjūdyje, apsišarvavęs stiprybe:

O tačiau mes, be ašarų jungą dienos
Nešdami,...
Aukščiausias, tarnaujame Tau.

Nei vaitoti, nei verkti nepratę visai,
Vien atstatom krūtinę, apkaltą ledu.²⁷

Kudirka aprašo du autobiografinius emocinio nuosmukio ir prisikėlimo momentus. 1883 m., gavęs pirmąjį *Aušros* numerį:

Tiek pamenu, kad atsistojau, nuleidau galvą, ... rodos, girdėjau Lietuvos balsą, sykiu apkaltinantį, sykiu ir atleidžiantį: o tu, paklydėli, kur iki šiol buvai? Paskui pasidarė man taip graudu, kad apsikniaubęs ant stalo apsverkiau... Po to pripildė mano krūtinę rami, smagi šiluma, ir, rodos, naujos pajėgos pradėjo rasti... Pajutau save didžiu, galingu: pasijutau lietuviu esąs...

Antroji emocinės dramos scena – netoli jo gyvenimo pabaigos, po 1895 m. Kalėjimas, džiova, izoliacija. Kudirka, vienas iš tautinio sąjūdžio vadų, vieninteliame asmeniškame eilėrašty „Valerijai“:

Kada mane ištiko likims raudulingas,
Kada dvasią prislėgė nelaimių klampynė,
Rankas buvau nuleidęs... Tarei man: „Tėvynė
Žiūri į tave, kelkis – tu jai reikalingas!“

.....
Aš kėliaus ir dirbau... Bičiule!
Palaiminta būk!²⁸

Tautinis sąjūdis jaunam Kudirkai reiškė emocinę stiprybę, individo jausminį prisikėlimą. Vyresniam Kudirkai reikia individualaus jausmo, kad rastų jėgų tautiniame sąjūdyje dalyvauti. Žingsnis į emocijos individualizaciją kolektyvinio sąjūdžio viduje. XX a. pradžioje bus einama šia linkme toliau.

Galimas daiktas, kad tokia „ciklotiminė“ emocinė dinamika labiau veikia tuos, kurie jau atitokę nuo gamtos kitimuose panardinto bendro gyvenimo ritualų ir ilgisi jų sąjūdinių ar individualių pakaitalų. Smunkančios ir atgimstančios emocijos svarba XIX a. pabaigos lietuvių kultūroje siejasi ir su apskritai intymesniu, kitiems ir savo paties psichologijai atviresniu tos kultūros charakteriu, kuris gal aiškintinas teatriškosios viešojo gyvenimo formos išsekimu ir Vakarų Europoje²⁹, ir Lietuvoje; ir su intensyvesnio jaunų, kovingos dvasios bendradarbių sąjūdžio atsiradimu (be tokio sąjūdžio lieka tik liūdesys be prisikėlimo kaip Vienažindžiui arba sustabarėjimas savy kaip Baranauskui) ir su moterų į šį sąjūdį įžengimu. Moterys ateina, nekalbant apie izoliuotą Karolinos Praniauskaitės, apie 1856 m., pirmosios lietuvių poetės, atvejį, tik su *Aušros*, o ypač su *Varpo* (1889) sąjūdžiu. Pirmojoje XIX a. pusėje tautinis atgimimas – išimtinai vyrų reikalas. Jau vien tai riboja jo psichologinį klimatą.

Karolinos Praniauskaitės ir Antano Baranausko draugystė gal pirmoji iš visos bangos emocijų vyro ir moters draugysčių, svarbių XIX a. antrosios pusės lietuvių kultūros raidai ir palikusių apie save raštiškų duomenų: Vienažindys ir Rožė Stauskaitė, Povilas Višinskis ir Šatrijos Ragana, Kudirka ir Valerija Kraševskienė, Maironis ir jo „sesutės“. Visos jos vienu ar kitu atžvilgiu buvo *amor de lonh*. XIX a. pabaiga–XX a. pradžia klasiškasis tokių draugysčių lietuvių istorijoje laikotarpis; XII a. atitikmuo

²⁷ Maironis. *Pavasario balsai*. – Vilnius: Vaga, 1976. – P. 5, 8, 39–40.

²⁸ Kudirka V. *Raštai*. – P. 28, 304.

²⁹ R. Sennett (*The Fall of Public Man: On the Social Psychology of Capitalism*. – New York: Vintage Books, 1978) aiškina, kad įtikinančiom teatriškom gyvenimo formom sugriuvus, jas pakeičia intymumo našta.

raštu virstančių emocijų istorijoje³⁰. O Jonas Šliūpas 1885 m. bene pirmasis vyras, lietuviškai rašęs savo individualybę atskleidžiantį laišką moteriai. (Tarp vyrų tokių laiškų esama jau XVIII a. – Donelaitis.)

Asmeninės emocijos antplūdis ypač reikalingas naujosios savitvardos žmonėms. Kur ši emocija išsenka, disciplinuotas žmogus išdžiūva, Tumo-Vaižganto žodžiais, į „suvytusių kerpe“³¹. Tik dabar, po Antano Baranausko, į kurį šie žodžiai buvo taikyti, tai tampa smerkiančiu vertinimu.

Baranauskiško sustingimo atslinkį savyje buvo pajutusi ir M. Pečkauskaitė, 1896 m. rašydama Povilui Višinskiui: „Kad jau prasidėjo širdis į akmenį virsti (kamienieč ze smutku), teeina lig galo“; 1912 m. Pranui Augustaičiui: „esu žmogus, kuris visas savo asmenines svajones, visą viltį paguldė karstan ir palydėjo, kurs nieko nebelaukia, nieko nebetrokšta, niekuo nebesidžiaugia.“³²

XIX a. paskutiniame trečdalyje lietuvių rašto kultūroje atsirado erdvės tokių vien asmeniškų emocijų būsenų inspekcijai turbūt dėl to, kad jie lietuviškai kalbantiems žmonėms tapo svarbesni (nebūtinai dažnesni ar intensyvesni, nors gal ir tai).

Užbaiga

Naujoji žmogaus judrumo, savitvardos, neklusnumo ir emocinio spontaniškumo psichologija, įsikūrusi iš kaimo kilusioje inteligentijoje, labiausiai ir skiria XIX a. pabaigos lietuvių kultūrą nuo jos ištakų XIX a. pradžioje. Pagrindiniai simboliniai rėmai lieka gana panašūs, nors ir su naujais, daugiausia politiniais, aspektais – bet kultūrinį procesą jų viduje pradeda judinti psichologinio žmogaus mechanizmas.

Koks nekaltas, kokių aiškių sentimentų, kokio patikimo charakterio tas XIX a. pabaigos lietuvis psichologinis žmogus! Koks šviesmečiais nutolęs nuo tuometinių Vakarų Europos (ar Rusijos) psichologinių kompleksų!

Lietuvių inteligentija jau pasivijusi politines XIX a. antrosios pusės kategorijas, savo charakteriu ji, Vakarų Europos (t. y. angliškais prancūziškais vokiškais) standartais, panašesnė į XVIII a. pabaigos–XIX a. pradžios žmogų. Charakteris griebia vytis politiką tik XX a., kuris Lietuvoje prasideda maždaug nuo 1906 metų.

XIX a. pabaigos–XX a. pradžios liaudyje, ir tai tik vyriškoje jos dalyje, šis psichologinių pokyčių ciklas dar tik prasidėjęs³³. Bet jis jau padeda aiškinti smarkiai pagausėjusią emigraciją.

Vytautas Kavolis, *Žmogus istorijoje*, Vilnius: Vaga, 1994, p. 137–142, 256–263, 459–474.

³⁰ Morris C. *The Discovery of the Individual 1050–1200*. – New York: Harper and Row, 1972. „Individo atidengimą liudija ir pirmoji lietuviška Basanavičiaus autobiografija (1888). Ji žymiai siauresnės ir silpniau definuotos formos negu XIX a. Vakarų Europoje. Bet lietuvių kalba tai pirmasis XIX a. emocinio klimato atitikmuo – iš kurio tuoj pat metamasi į socializmą.

³¹ Šatrijos Ragana. *Op. cit.* – P. 83, 299.

³² Plg. pirmąjį lietuvių psichologinį romaną: Dobilas J. *Bludas arba Lietuva buvusios Rosijos revoliucijos mete*. – Tilžė: J. Dobilas, 1912, kuriame vaizduojamas nepriklausomų polinkių kaimo šviesuolis, bet (kunigo autoriaus) pateikiama ir tokia kaimo lietuvių charakterio analizė: „Nemaž nereikia įsileisti giliai į tyrinėjimą lietuvių sielos, jo stačiai vaikiško naiviškumo, su kuriuo jis tiki ir gerbia kiekvieną dalyką, kartais vos vos šešėlį šventumo teturintį, jo resignacijos be galo, su kuriuo [sic] jis velka dūšaudamas ir šniokšdamas tankiausiai nereikalingos tikybos našta, jo pasitikėjimo, nežinančio ribų ir išminties, kada to reikalauja ta pati naiviška jo tikyba, jo palinkimo kankinti savo ir taip jau nuvargintą, sunykusį ir išdžiūvusį kūną, susisiekią su noru sudraskyti save į kąsnelius; ...užtenka pažvelgti į vieną antrą lietuvių veidą ir viršminėtoji mintis stovi kaip gyva prieš tave“ (p. 85). Tai barokiškojo lietuvių psichologinės realybės – kurioje telpa ir anksčiau cituotasis Šliūpo vaikystės dokumentas – vėliausioji fazė.